

DEMOKRASİ, EĞİTİM VE TÜRKİYE

Doç. Dr. Sabri BÜYÜKDÜVENCİ*

'Demokrasi' terimi kolayca tanımlanabilecek bir terim değildir. Tanımlama girişimi bir ölçüde tanımlayanın inançlarını yansıtacaktır. 'Demokrasi', tıpkı 'aşk' gibi yalnızca yaşanabilen ve ancak böylece anlaşılabilen bir terimdir. Genelde halkın kendi kendini yönetmesi olarak tanımlanan 'demokrasi', bugünün geniş ulus devletleri için çok az bir anlam taşımaktadır, ve oldukça belirsizdir. Bu devletlerde böylesi bir yönetim kaçınılmaz olarak temsil olacaktır ve olmaktadır. Eski Yunan'da bile halkın kendi kendini yönetmesi tam anlamıyla söz konusu değildi; fakat mümkündü çünkü site devletleri çok küçüktü ve kadınlar, köleler yurttaş olarak tanınmıyorlardı.

Bugün doğuda ve batıda birçok devlet 'demokratik' olduğunu iddia etmekte; seçim olayı var ve halklarına karşı sorumluluk taşıyorlar. Ancak 'seçilmiş Olma' ve 'sorumlu olma' herbiri için farklı anlamlar taşımaktadır. Başka bir deyişle, terimin esas anlamı ile uygulamadaki anlamı arasında bir ayırım söz konusu olmaktadır. 'Halkın iradesi', 'halkın rızası', 'halkın egemenliği' gibi ifadeleri salt kendi içlerinde yorumlayamayız; bunların uygulama içinde değerlendirilmeleri, yani, devletin eylemine maruz kalan bireylere danışılıp danışılmadığı ve bu konuda görüş ve dileklerin dile getirilmesinin yerleşmiş bir uygulama haline gelip gelmediğine bakmak gerekmektedir. Gerçi bu uygulamanın nasıl olması gerektiği tartışmalıdır ve kısmen devlet politikasında bu görüş ve dileklerin en iyi şekilde nasıl temsil edilebileceği sorusunu gündeme getirmektedir.

Ancak 'demokrasi' bundan daha fazla bir şeydir. Temelde demokrasinin dayandığı 'değerler', 'varsayımlar' sorunu yer almaktadır. Bunlar 'eşitlik', 'adalet', 'özgürlük', 'aklın egemenliği', 'insana saygı' gibi kavramları içermektedir. Demokrasi kavramının özünü oluşturan bu sözü edilen temel değerlerdir; uygulamalar, işlemler ve bunların gerçekleş-

* EPÖ Bölümü ESTT Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

tirildiği kurumlar ise siyasal ve sosyal yaşamda bu temel değerlerin işletildiği araçlardır.

Demokrasinin temel anlamını bu sözü edilen temel değerlerde aramak durumundayız. Bu durumda Demokrasinin iki yönü karşımıza çıkıyor: (i) değer boyutu ve (ii) kurumsal boyut. Kurumsal boyut derken kastedilen sözü edilen değerlerin gerçek yaşamda uygulandığı kurumlar ve izlenen işlemlerdir. Bunların herbiri demokrasiye anlam vermektedir ve ayrı ayrı ele alınmak durumundadır; değer boyutu ise öncelik taşımaktadır. Türkiye'deki durumu değerlendirirken dayandığım varsayım da bu noktada temellenmektedir; yani, kurumsal boyut bakımından oldukça gelişim göstermemize karşın bunu içeriğini oluşturan değer boyutu bakımından yeterli düzeyde değiliz.

İrdelemeyi, demokrasi kavramının özünü oluşturan temel değerler bakımından sürdürmek istiyorum. Nedir bu temel değerler? Bilindiği gibi değerler, bireylerin ve toplumların karakterlerini biçimlendirerek, ahlâksal ilkeler sağlayarak ve amaçlara yön vererek yaşama derinliğine nüfuz etmektedirler. Aynı durum demokrasi için de söz konusudur. Demokrasi, ayırdedici özelliğini bu söz konusu temel değerlerden almaktadır. Bunların en önemlisi ve esash olanı da 'kişiye saygı'dır. Diğerleri buna dayanmakta ya da bir bakıma bunun türevleri olmaktadır: kardeşlik, hoşgörü, tarafsızlık, hatta özgürlük adalet ve hakikat bile. Bu olmadan bunların mantıksal ve uygulamadaki inandırıcılığı kayıflar.

Ne demek 'kişiye saygı'? 'kişi' terimi çeşitli biçimlerde yorumlanabilir. Ama kişi (insan bireyi) tepkide bulunma ve gelişme potansiyeline, özgür irade gücüne sahip biricik, değerli bir 'ben'dir, öz'dür. 'Saygı' derken kastedilen ise, kişiyi bir 'ben' olarak, değerli bir bilinç ve irade merkezi olarak görmektir; insanı statüsü itibarıyla şu ya da bu olduğu için değil, kendisi olduğu için, değerinden dolayı ilgi ve âlakaya hakkı olan bir kişi olarak görmektir. Görüş ve düşüncelere saygının nedeni de işte kişiler olarak insanların değerine, bu görüşlerin kaynakları olarak onlara duyulan saygıdan kaynaklanmaktadır. 'Kişiye saygı' demokrasinin esas değeridir; ancak 'hakikat' ve 'özgürlük'te diğer temel değerler arasındadır ve üçü birlikte hem mantıksal olarak hem de uygulamada yakın ilişkili değerlerdir. 'Saygı' ve 'özgürlük' içten ilişkilidir. 'Kişiye saygı', kısıtlamadan, engellemeden kurtulmayı dile getirmektedir bir bakıma; böylece kişiler kendi gelişmelerinin yönünü seçebilir ve kendilerini geliştirebilirler. Bunun gerçekleşebilmesi için de kendileri hakkında (kendi güçlerine ilişkin olarak) hakikate ihtiyaçları vardır; kendi konumla-

rını bilmek, neyin mümkün olup olmadığını öğrenmek ve mevcut kaynakların neler olduğunu bilmek durumundadırlar. Özgürlüğe gelince, aynı şekilde bu da kişilerce yaşanmadıkça bir soyutlamadır. Gerçekliği (hakikati) saklamak, kısıtlamak özgürlüğün inkârı demek olur. Çünkü cehalet (bilgisizlik) gelişmeyi sınırlar, seçme yapma yeteneğini ve buna bağlı eylemi kısıtlar. Bu nedenle bu, kişiye saygının da inkârı olur. Kişiye saygı, onun potansiyel güçlerinin geliştirilmesinin şartlar elverdiğince yasaksız olmasını gerektirmektedir. Potansiyel güç, tepkide bulunma, seçim yapma ve gelişme bireyselliğinin gerekli unsurlarıdır ve bunlardan herhangi biri bastırılırsa gelişimleri de durur ya da kısmen gerçekleşir. Bu gelişimi engellemek saygısızlık göstermek demektir ve bu nedenle de demokrasinin esas değerine uygun düşmez. Acaba ne tür baskılar bir özgürlüğün ortadan kaldırılmasına yol açmakta ve gelişimi engellemektedir? Bunlar çok çeşitli ve sayısızdır. Bir önemli engel 'ekonomiktir'; fakirlik sadece sağlığı ve etkin olmayı bozmakla kalmaz aynı zamanda fırsatları da engeller ve gelişme olanaklarını ortadan kaldırır. Bir diğer engel 'işsizliktir'. Bu, statüyü azaltır ve toplumun katkıda bulunmayan bir üyesi olarak kişiyi bağımlı kılar ve bireysel onuru zedeler. Aynı zamanda becerilerini geliştirmede fırsatları sınırlar. Özgürlüğü ve gelişmeyi sınırlandıran diğer etmenler arasında şunlar da sayılabilir: kitle iletişim araçları tam olarak işlemediyse, ceza korkusuyla vicdanlar susturulmuşsa, aldatıcı reklâmlar bireyi çıkarlarının aksine tercihler yapmaya zorluyorsa, yönetim danışmadan kararlarını yürürlüğe sokuyorsa, kaynakların kısıtlanmasıyla eğitim fırsatları ortadan kaldırılıyorsa ve benzeri daha birçok faktör devredeyse bir sınırlılık söz konusu demektir.

Demokrasinin değer boyutu içinde 'hakikate' (gerçekliğe) sıkı sıkıya bağlanılmadığında ve bunu mümkün kılma çabası gösterilmediğinde demokrasi kavramsal olarak zayıflayacak ve uygulamada işlemez hâle gelecektir. 'Hakikat' basit bir kavram değildir; yüzlerce yıldır filozofların ana konusunu ve sorununu oluşturmuştur. Günlük bağlamda 'hakikat' ve 'doğru' üç anlamda kullanılmaktadır. Sözelimi, bir önermeyle gözlem arasındaki karşılıklı ilişkiyle ilgili olabilir; tebeşir beyazdır. Bu, tebeşirin gözlenen rengine karşılıktır. Buna gerçekliğin sağduyu görüşü de denebilir. Ya da dedüktif mantıkta veyahut matematikte olduğu gibi içten ilişkili bir önermeler sisteminde bir önermenin diğerleriyle uygunluğunu dile getirebilir. Ve üçüncü olarak pragmatik hakikatle ilgili olabilir; yani, bir önerme uygulamada işliyorsa doğrudur. Bilimsel hakikat ise bu üçünü birleştiriyor görünmektedir. Bilim, kendi içinde tutarlı kuramları formüle etmeyle uğraşır; gözlenen verilere tekabül eder ve uygulamada çalışır. Ulaştığı hakikatler daima revizyona

tâbidir ve aksi kanıtlanmadıkça doğru olarak kalır. Bu kısa açıklamalardan sonra şu soruyu sormak uygun olacaktır: Niçin 'hakikat' demokrasi için önem taşır? (i) ilk önce, kişinin kendisine ilişkin bilgisi ve içinde yaşadığı ortamların, koşulların bilgisi olmadan kişisel gelişimini tamamlaması olanak dışıdır. Kişi, bilmediği bir dünyaya tepki gösteremez; cehalet ve yalan gelişimi bozar, tahrif eder. Başarı yeteneğini sınırlar; insanın kolayca kandırılmasına, istismar edilmesine yol açar. Siyasal açıdan başkalarının yaşamını denetim altına almada yardımcı olur. Buna bilgi yokluğu olarak 'cehalet' diyebiliriz. Bir de ikinci tür bilgisizlik söz konusudur; bu da bilmediğini bilmemenin sonucu olmaktadır. Bu ikinci tür bilgisizliğin iki nedeni olabilir: ya yanlış anlama ya da birşeyin yanlış sunulması sonucudur. Yanlış anlama, anlama durumundaki kişide olan bilgisizliktir ve basit bir bilgisizlik değildir çünkü kişi bildiğine inanmaktadır. Birşeyin yanlış sunulması da sonuçta alıcıda bilgisizlik doğurmaktadır. Bilgisizlik, aldatmak için, istismar etmek için kullanılabilir dedik. Bazı toplumlar, toplumlarının bazı kesimlerinde sürekli bir bilgisizliği korumak isterler, buna çaba gösterirler. Ve bunun yararlı olduğuna da inanırlar. Bilgiyi gizleme, bilgisizliği sağlama bir tür denetim, kontrol aracı işlevi görür. Yani, kitleleşme ne kadar bilgi verileceği, onların ne ölçüde bilgilendirileceği yukarıdan belirlenir. Toplumun bir kesimi bilgilidir, diğer kesim bilgisizlik içinde tutulur. Bir kesim gerçeği öğrenme ve başkalarına öğretme hakkına sahiptir, diğer kesim kendileri için en iyi olanı duyma, öğrenme hakkına. Gizliliğin geliştirildiği yerde, bilgisizlik insanları denetim, egemenlik altında tutmak için sistematik olarak kullanılır. Bilgisizliğin bir başka nedeni önyargılardır. İkinci türden bir bilgisizlik olan önyargıda derin düşünme mevcut değildir; birşeye inanılır çünkü onun üzerinde derin düşünülmemiştir. Önyargılı kişi inandığı şeyin ya da bildiğini sandığı şeyin yanlışlığı veya yetersizliği hususunda bilgisizdir. İnsan bir tür kendini aldatmaktadır. Buna belki de 'bildiğimizde ısrar etme bilgisizliği' diyebiliriz. Kanıtların ele alınmasını olanaksız kılan 'kör noktalar' önyargular ve bilgisizliğin önemli bir kaynağını oluşturmaktadırlar. Bir kişi olmak için benlik kavramına, bir dünya kavramına ve o dünyada kişinin yeri kavramına sahip olmak gerekir. Ve bu kavram mümkün olduğunca olgulara uygun olmalıdır. Ancak böyle olursa kişi kuramsal ve uygulamalı etkinliklerle etkili bir şekilde uğraşabilir, başkalarıyla gerçek ilişkiler kurabilir ve kendini gerçekleştirme yolunda ilerleyebilir. Başka bir deyişle, ancak ve ancak 'hakikat' kişiyi özgür kılar; gerçeklik olmazsa kişi gerçektışı bir dünyada yaşar ve burada nesnelere, kişiler, durumlar ve ilişkiler olduğundan daha başka görünür; böylesi bir durum daha önce de değinildiği gibi devlet-

lerce ya da kitle iletişim araçlarıyla yaratılabilir ve etkileri aynıdır. Kuşkusuz burada yüzeysel (yalın diyebileceğimiz) bilgi ile derin (gerçek) bilgiyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Şöyle ki, her toplumda insanların katıldığı belirli etkinlikler vardır: yiyecek elde etmek, barınmak, iş gücü sahibi olmak, birbiriyle iletişim kurmak, tartışmak, aile kurmak, çocuk yetiştirmek, kurumlar oluşturmak, sosyal ve dinsel törenlere katılmak, seyahat etmek, vb. Bu etkinlikler hemen hemen her toplumda ortaktır (hernekadar farklı toplumlarda değişik biçimler alsalar da). Bu sözü edilen etkinlikler bir yapı oluştururlar, buna toplumsal ya da kültürel yapı diyebiliriz. Bu yapı bize kendini tanıtır; yani onu tanımamak mümkün değildir. Bu yapı içerisinde oluşan kavramsal çerçevelerle, sorunlara çözümler getiririz. Bu, işin pratik yönüdür. Bir de işin teorik yönü var; yani, bu söz konusu çevrenin anlaşılması, anlamlandırılması gibi. Bu da ancak kendi oluşturduğumuz kavramsal çerçevelerle mümkün olabilir. Bu kavramsal çerçeveler ise dünyanın birikmiş tecrübesinden çıkarılır. İşte gerçek bilgi, böylesi bir anlayışı gerektiren bilgidir. Buna kısaca 'şeylerin niçinini anlamak' diyebiliriz. 'Anlama' olayı hülginin ilerlemesinde de bir araç olmaktadır; yeni buluşlara yol açmaktadır. Kısaca, anlama, bilgiyi nasıl yapılaştıracığımızı bilmeyi gerektirmektedir; parçaları nasıl birbirine bağlayacağımızı, bilgi parçacıklarını bir diğeriyle nasıl ilişkilendireceğimizi içermektedir. Başka bir deyişle, olguları, bilgileri incilere benzetirsek, 'anlama', bunları birbirine bağlayan sicim olmaktadır. Gerçek bilgi derken kastedilen temelde bir anlamın olduğu bilgidir; gerçek eğitim de böylesi bilginin aktarılması olmaktadır.

(ii) İkinci olarak, kişiler seçicidirler. Seçim yapma, tercihte bulunma bireyselliğin ayrılmaz bir parçasıdır. Her düzeyde seçim şartlara ve durumlara bağlıdır. Şayet bunlar bilinmiyorsa ya da kısmen biliniyorsa veyahut kasıtlı olarak yanlış bildiriliyorsa, alınacak karar da kuşkusuz yanlış olacaktır. Bu durum en küçük kişisel kararlardan daha kapsamlı ulusal ve uluslararası politika meselelerine değin aynıdır. Sorumlu karar mümkün olan tam bilgiyi gerektirir. Ancak bu şekilde kişi kendi karar mercii olarak saygıdeğer bir irade kaynağı olabilir.

(iii) Üçüncü olarak, her toplumda kişisel ilişkiler önem taşır. Her bir bireyin somut bir değer olarak düşünüldüğü ve saygı duyulduğu bir demokraside bu daha da önem taşımaktadır. Şayet kişiler önemliyse bunlar arasındaki ilişkiler de önemlidir. Karşılıklı görüş alışverişi ile kişiler kendi gelişmelerinin yollarını açarlar ve bu da karşılıklı bilgi ve anlayışı gerektirir. Özellikle toplumdaki çeşitli gruplar, siyasal partiler, dinsel

gruplar arasındaki ilişkilerde bilgisizlik bölücü bir rol oynayabilir. Bilmediğimiz bir şeyi kolaylıkla hayâl etme eğiliminde oluruz; gerçeği kendimizce inşa ederiz. Burada özellikle kitle iletişim araçlarının önemi gündeme gelmektedir.

(iv) Ve son olarak, sürekli ve azimli bir şekilde gerçeği bulma çabası olmadan demokrasinin uygulamada işlemediği mümkündür. Uygulamada derken kastedilen, demokrasinin sözü edilen değerlerine sosyal ve politik yaşamda pratik ifade kazandıran kurumlardır. Bunlar arasında hükümet, parlamento ve onun organları, siyasal partiler, mahkemeler, sendikalar, kitle iletişim araçları, üniversiteler ve demokrasinin işlemesine katkıda bulunan dernekler gibi diğer çeşitli kurumlar sayılabilir. Bunlarla ilgili olgular, gerçeklikler bilinmeden ve bu bilgilere özgürce ulaşabilme imkânı olmadan bunların hiçbirinin etkili bir şekilde demokratik değerleri yürütme aracı olarak işlemesi mümkün olamaz. Bu anlayış olmadan alınan kararlara ve otoriteye güven duyulamaz. Bu nedenle, 'gerçek' diye sunulanların sürekli incelenmesi, araştırılması gereğine ihtiyaç vardır. 'Halkın iradesi' ifadesi şayet 'irade' bilgisiz bırakılırsa boş bir slogan olarak kalır. Böylece, bilgiye ulaşma yurttaşın temel bir hakkı ve yetkililerin sağlamak durumunda oldukları temel bir yükümlülük olarak düşünülmelidir.

Tüm bunların dışında eşitlik, hoşgörü, sorumluluk, haklara saygı ve tarafsızlık demokrasinin ortak karakteristiği olan değerler arasında yer almaktadırlar. Ve tüm bunlar 'kişiye saygı' temel değerinden çıkarılabilir. Şayet bu değerler gerçekten el üstünde tutulmuyorsa ve uygulanmıyorsa demokrasinin sosyal ve politik bir yaşam biçimi olarak işlev görmesi de mümkün olamaz.

Şayet demokrasinin başarılı bir şekilde işlemesi arzu ediliyorsa, temel değerler üzerinde bir uzlaşma olmalıdır. Farklı varsayımlardan hareket edilmesi halinde adil ve makûl bir uzlaşmadan da söz edilemez; siyaset, gayri ahlâki bir güç mücadelesi haline gelir ve demokratik kurumlar demokratik olmayan biçimlerde çalışır. Bu uzlaşmanın önkoşulu ise genelde tüm değerlerin, özelde demokratik değerlerin ne oldukları, nasıl haklılık kazandıkları, düşünceyi, motivasyonu ve plânlamayı nasıl etkiledikleri konusuna duyarlı olmaktır. Böylesi bir duyarlılık politikaların ve uygulamaların sürekli eleştirel bir şekilde incelenmesi ihtiyacını gündeme getirecektir. Böylesi bir uyanıklık, bilinçlilik eğitici bir demokrasinin de ayırdedici özelliği olmaktadır.

Eğitici Demokrasi

Bireyselliğe ilgi gösterme, fırsat eşitliği, hakikat bunların tümü potansiyel gücü geliştirme ve genelde insanın gelişimini artırma aracı olarak eğitimle ilişkilidir. İlgi gösteren ve sorumlu bir toplum 'eğitici bir toplum' olmak durumundadır. Ve eğitime bağlılık demokratik ahlâkın temel özelliklerinin de zorunlu bir ifadesidir.

Kuşkusuz tüm toplumlar eğitici ve öyle de olmalıdır; bu nedenle bunun salt demokrasinin ayrıcalıklı bir özelliği olduğu savı ilk bakışta tepki görebilir. Kendi üyelerini biçimlendirme anlamında tüm toplumların 'eğitici' olduğu doğrudur. Şayet bir toplum, toplum olarak sürekliliğini korumak istiyorsa, aynı zamanda geliştirme ve değiştirme amacı taşıyan ve çevrenin kasıtlı olarak ele alınması anlamında eğitici bir girişimi benimsemek durumundadır. Böylesi bir girişimin niteliği ve ölçüsü bakımından toplumlar arasında büyük farklılıklar vardır; özellikle amaçların ciddiyet ve kararlılıkla ele alınması ve girişime ayrılan kaynaklar ve bağlanılan değerler açısından farklılık gösterirler. 'Değerler' meselesi diğerleri üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir. Tüm toplumların 'eğitici' olduğunu kabul ettiğimizde 'eğitici bir demokrasinin' ne yönlerden farklılık gösterdiğini de sormak durumunda kalırız.

Eğitici bir demokrasi esasen demokrasiye ait olan değerleri kutsal sayar ve yüceleştirir; insana saygı, gerçeklik, özgürlük, vs. ve üyelerinin bu söz konusu değerleri içselleştirmesi için eğitim aracını kullanır. Diğer toplumların eğiticiliğinden farklılığı, eğitici demokrasinin bu değerlere ve amaçlara sıkı sıkıya bağlı olmasında yatmaktadır. Bir diğer farklılık ta amaçlara ulaşmada kullanılan araçlardan kaynaklanmaktadır. Demokratik değerlere içten bağlılık demokratik olmayan toplumlardakinin tam aksine özel bir yaşam düzenlemesi ve niteliğini de gerekli kılmaktadır. Demokrasiyi farklı kılan şey onun eğiticiliğini de farklı kılmaktadır. Kişilere, gerçekliğe ve özgürlüğe içten bağlılık, itici gücü dışarıdan, eğitimi kontrol eden merkezî bir bürokrasiden gelmeyen bir eğitim biçimini dile getirmektedir. İtici güç içten, bireylerin göstereceği çabadan gelmektedir; devlet ve kurumlarınca kendi potansiyel güçlerini gerçekleştirmeleri için teşvik ve destek gören bireylerden gelmektedir. Bir anlamda eğitim, yalnızca ya da esas olarak kurumlar yolu ile değil, toplumun kendisinin eğitim girişiminin kaynağı olacağı yaygın bir ahlâksal tabandan gelmektedir.

Böylesi bir ahlâksal tabanın genel çerçevesi daha önce çizilmişti; sorumlu ve ilgili bir toplum; farklılıklardan hoşlanan, zıtlıkları teşvik eden ve bu süreçte gerçekliğin onu arayan herkese açık olduğu bir top-

lum; uyuşmazlıkların şiddetle çözümlenmesi yerine akılcı yoldan çözümlenmesini yeğleyen bir yapı; sıkıcı ve boğucu bir doğmaya hapsolmemiş bir toplum. Tüm bu özellikler onun eğiticiliğinin ayırddedici niteliğini oluşturmaktadır.

Bir diğer ayırddedici özellik te bireyler arasında, toplum içinde ve birey ve toplum arasında ortaya çıkan güç gerilimi ile ilgilidir. Bunun yıkıcı olmaması için bu gerilimin dengede tutulması gerekmektedir. Böylece muhafazakârlık ve yenileşme, benzerlik ve farklılık, otorite ve özgürlük, bireyin kendini gerçekleştirme ve toplumun ondan beklentileri arasında bir denge olmalıdır. Bu dengenin duyarlı ve esnek bir şekilde kurulabilmesi demokratik bir toplumun karakteristiğidir. Herhangi bir çatışma durumunda dengenin yönü yenileşmeye, özgürlüğe ve bireyselliğe yönelmelidir; totaliter toplumlarda bu yön diğer kutba doğru olur.

Daha önce de belirtildiği gibi insanın içinde bulunduğu çevre potansiyel olarak eğiticidir, ya da ihmâl edilirse yanlış eğiticidir, ve eğitim amaçlarına araç olarak kullanılabilir. Eğitim yalnızca okullar ve üniversiteler meselesi değildir; ev, yerel toplum, iş yeri, siyasal kurumlar sendikalar, dinsel kurumlar, kitle iletişim araçları, tüm bunlar güçlü eğiticilerdir. Ve bunların gücü daha fazladır; etkileri görülmeden alındığı için bunlara 'gizli eğiticiler' de denebilir. Bu nedenle, eğitici bir demokrasi değerlerini ve amaçlarını yalnızca eğitim kurumlarında değil aynı zamanda bu değerleri ve amaçları geliştiren toplam çevredeki tüm yaşamda şekillendirmek durumundadır. Kitle iletişim araçları (TV, radyo, basın, kitaplar, sinema, tiyatro, vb.) bu konuda en önemli faktör olarak karşımıza çıkıyor. Bir demokraside devletin görevi bir hakem olarak eylemek ve gerekli yapının korunmasını sağlamak ve gerektiğinde düzeltmektir. Kitle iletişim araçlarının doğru bilgiyi sağlamalarını, görüşleri dengeli bir şekilde sunmalarını, yeni düşüncelere imkân tanımalarını teminat altına almak, bazen bozucu etkilere müdahale etmek (sigara reklâmlarını yasaklamak gibi) ve en önemlisi de demokrasiyi oluşturan değerleri korumak devletin esas görevi olmaktadır. Her toplum bir yapıya gereksinim duyar. Demokratik bir toplum da doğasına uygun bir yapıya gereksinim duymaktadır. Ve bunu oluşturmak için gerekli önlemleri almalıdır. Kuşkusuz başka bir toplum isteniyorsa, buna karar vermek te demokratik bir ayrıcalık olmaktadır.

Örgün eğitime başlamazdan önce çocuk, beden, akıl ve karakter gelişiminde önemli bir yer tutan bir zaman dilimini yaşamaktadır. Bu gelişimin büyük bir kısmı 'ev'de geçmektedir. Hâtta çocukluk dönemin-

den sonra bile 'ev' çocuğun birincil topluluğu olmayı sürdürmektedir. Bunun önemini tartışmak gereksiz görülebilir. Ancak zamanımızda üç evlilikten birinin boşanmayla sonuçlanması, aile yaşamı üzerinde dış etkilerin sarsıcı nitelik taşıması, ana-babaların sorumluluklarını okula terketmesi 'ev'in önemini yeniden vurgulamamızı gerekli kılmaktadır; özellikle demokratik bir eğitimin en önemli aracını oluşturması nedeniyle. Fiziksel gereksinimleri yanında her çocuk normal bir gelişim için güven duygusuna, sevgiye, disipline ihtiyaç duyar. Bu temel ihtiyaçları evin sağlaması gerekir, hâтта daha fazlasını yapması gerekir. Çünkü aile topluluğu içinde çocuk akıl alışkanlıkları, tutum ve davranışlar ve en önemlisi de yaşamları boyunca onları etkileyecek değerler kazanmaktadır.

Bu nedenledir ki, demokrasinin tohumları ev'de, aile yaşamında ve ilişkilerinde ekilmektedir. Ailenin kazandıracığı hususlar arasında en temelli olanı, kişiler olarak kişilere saygıdır; eğitici ailede ana-babalar çocuklarını bir kişi olarak, değerli bir varlık olarak ele almak durumundadırlar; kendi içlerinde açıklık, dürüstlük ve gerçeğe saygıyı yaşamak ve yaşatmak durumundadırlar. Çocuk yetiştirmek basit bir olay olarak görülmektedir. Çağdaş bir demokraside çocukların başarılı bir şekilde yetiştirilmesi bilgi ve beceri gerektirmektedir. Bu da ana-baba eğitimi, aile eğitimi demektir. Özellikle ülkemizde ana-babaların eğitim düzeylerinin düşüklüğü dikkate alındığında konunun ülkemiz açısından önemi daha da artmaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, demokrat kafalı yurttaşların eğitimi ilk önce, demokrasiyi oluşturan değerlerin özümsemesini gerekli kılmaktadır. Bunun için de, demokrasinin değerleri ve işleyiş biçimleri yaşanmalı ve uygulanmalıdır; katılma, danışma, tartışma, açıklık, adalet, tarafsızlık, dürüstlük, kendi kendine disiplin tüm bunlar sadece kitaplardan öğrenilemez; gerçek ortamlarda bunları yaşamayla gerçekleştirilebilir, bunları uygulayanların birbirlerine karşı ve öğrencilerine karşı olan tutum ve davranışlarından öğrenilebilir.

Türkiye'de Durum

Tüm bu açıklamaların ışığında Türkiye'deki durumu şu varsayıma dayanarak irdelemeye çalışacağım: Demokrasi sadece bir siyasal yapılar ve kurumlar sorunu değildir. Bu yapı ve kurumlara destek veren bir değerler sisteminin de varlığı gereklidir.

Bilindiği gibi Türkiye'deki demokratik yaşam son otuz yıl içinde üç kez ciddi sarsıntılar geçirmiştir. Ve sonuçta sorunların çözümü için

anayasal düzenlemelerin yapılması gerekliliği gündeme getirilmiş ve yeni anayasalar yapılmıştır. Oysa Türkiye’de sorun çok daha başka bir boyutta aranmak durumundadır. Temeldeki sorun demokratik siyasal kültür ve değerlerin yeterince içselleştirilmemiş, benimsenmemiş olmasında yatmaktadır. Kanımca, ana sorun, Osmanlı döneminde başlayıp günümüze değin uzanan yenileşme çabalarının bir türlü aşamadığı ve gerçekleştirmediği ‘zihniyet değişimi’ sorunudur; Ortada görülen sorunlar ise bunun türevleridir.

Tanzimattan bu yana Batı kültürünün içine girmeye çabalamaktayız. Atatürk’ün gerçekleştirdiği yeni ortam içerisinde bu çabalar daha da bir hız kazanmıştır. Ancak tüm bu çabalarda Batı kültür ve uygarlığının belli bir fikrî temele dayandığı gerçeği görmezlikten gelinmiştir. Batı’nın insan, doğa, yaşam ve evren anlayışları bizinkilerden tamamıyla farklıdır. Bu da doğaldır çünkü Batı kültür ve uygarlığı kendine özgü uzun bir tarihsel gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bu kültürü besleyen kaynakların farklılığı bakış açılarında da farklılıklar doğurmaktadır. Bu nedenle Batı’ya ulaşma çabalarımızda şekil bakımından oldukça başarılı olmamıza karşın kafa yapısı, zihniyet biçimlenmesi bakımından yeterince başarılı olduğumuzu söyleyemeyiz. Ülkemizdeki batılılaşma çabalarında bu ana neden dolayısıyla düşünsel temelden yoksun ‘yapay’ bir kültür ortamı gerçekleştirilmiştir. Türkiye’deki demokrasi pratiğinin hareket alanı işte böylesi ‘yapay’ bir ortamdır. Bunun doğal bir sonucu olarak da sağlam bir demokratik yapı kurulamamaktadır.

Yani, hastalığın kökleri daha derinlerde. Din alanı ile dünyevî alanın birbirinden ayrılmadığı Osmanlı döneminde gerçekleştirilen bir takım yenileşme ve modernleşme girişimleri ‘düşüncenin inançtan bağımsızlaşmaması ve bireyin kendine özgü bir din-dışı eylem alanının yaratılamaması’ nedeniyle köklü değişimlere yol açamamıştı. Bu gün de bu sorun tamamıyla çözülmüş değildir. Düşünce bir türlü ‘dogma’dan kurtulamamaktadır. Bu nedendir ki, tüm yenilik girişimlerine karşın Osmanlı toplumu hiç bir zaman bir ‘rönesans’ ve ‘Aydınlanma Çağı’ yaşayamamıştır. 1774’te bir askeri savunma sorunu olarak başlayan batılılaşma girişimi zaman içinde bir kültürel değişme meselesi olarak gelişim göstermiştir. Tanzimat’la hız kazanan batılılaşma ve modernleşme girişimleri hızla değişen dünyaya ayak uydurma çabaları olarak kalmıştır. 1876’da oluşturulan ilk anayasa batı’daki demokratik oluşumların gözardı edilemeyeceği gerçeğini de simgelemektedir. Yapılan tüm yenileşme girişimlerini belirleyen olgu, bunun doğal bir süreç olarak değil daha çok bir tepki olarak ortaya çıkmasıdır. Ama yine de tüm bun-

ları, ileride gerçekleştirilecek demokratik yaşamın ilk tohumları olarak değerlendirmek mümkündür. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte sosyal ve kültürel yaşamın laikleştirilmesi süreci başlamıştır. Bu, bir anlamda düşüncenin özgürleştirilmesi, bağımsız kılınması sürecidir; toplumun bünyesindeki 'süprütü ve artık maddelerin' dışarıya atılması sürecidir; eski ahlâki, dinî ve felsefî değerlendirmelerin katılaştırdığı dinamizmini yitirmiş bir toplum yapısından kurtulma sürecidir. Kuşkusuz bunun temel aracı olarak da 'eğitim' ön plânda tutulmuştur. 'Zihinsel değişimi' gerçekleştirmeden, yapılan reformları toplumda yerleştirmenin olanaksızlığını çok iyi yakalamış bulunan Atatürk'ün eğitime bu denli önem vermesinin nedeni de budur. Millet Mektepleri, Halk Evleri ve Okuma Odaları bu inancın ifadeleri olmuştur. 'Eğitim Birliği Yasası' tüm bu oluşumların temelinde yatan, yani oluşturulan kurum ve kuruluşlara uygun bir zihin yapısının gerçekleştirilmesi amacının somut ifadesi olmuştur. Bu uzun ve zor sürecin başlatıldığı Atatürk döneminden sonra tüm dikkatlerin ekonomi üzerinde yoğunlaşması kültür ve eğitim sorunlarının ikinci plânda kalmasına yol açmıştır. Ekonomik faktörlerin önemi inkâr edilemez ancak toplam gelişimlerini gerçekleştirebilmek için ilk önce düşüncede modernleşmeye gereksinimi olan Türkiye gibi ülkeler ekonomik sorunlarını kültürel ve eğitim sorunlarıyla birlikte ele alıp değerlendirmedikçe tam bir çözüme ulaşmaları mümkün değildir. Ve en azından Türkiye için mümkün olamamıştır. Çünkü toplumdaki gelişme ve değişmelerde motor gücü görececek düşünsel oluşumun gelişimi engellenmiştir. Oysa ki, Atatürk'ün başlatmış olduğu 'çağdaş bir toplum hedefi', zihni yapıyı geliştirmeden, düşünsel oluşumu gerçekleştirmeden, kısaca kültür ve eğitimi, insan gerçeğini merkeze almadan gerçeklik kazanamaz. Ülkemizdeki uzun süren siyasal çalkantılar ve çeşitli ekonomik uygulamaların sorunları azaltmaması bu nedenle olsa gerek. Çünkü tüm bu uygulama ve oluşumlarda insan gerçeği bir kenara itilmiş, Türk insanı adetâ 'cansız bir nesne' imiş gibi biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Gelişimin, yeniliğin, ilerlemenin 'içten' gelmesi gerektiği unutulmuştur. Yüzyılların ürünü kültür ve geleneğin, düşünüş biçimlerinin, bakış açılarının biçimlendirdiği kafalar yeni anlayışlar, zihniyetler karşısında bocalama içerisine düşmüşlerdir. Buna 'düşünsel uyumsuzluk' da denebilir. Sonuçta, Batı'dan gelen özgür havayı teneffüs zorlukları çeken, iki farklı kültür içinde sıkışıp kalarak bir çıkış yolu arayışı içinde sağa sola atılıp çırpıman bir gençlik ortaya çıkmıştır.

Sorunun bir diğer yönü ahlâk alanında gözlenmektedir. Toplumumuzda egemen olan ahlâk anlayışı dinsel bir temele dayanmaktadır. Batı'ya açılan kapıdan giren akılcı ve insancıl temellere dayalı ahlâk ah-

lâk anlayışı ile dinsel temellere dayalı ahlâk anlayışının yaşama bakış tarzlarındaki farklılıklar ülkemiz insanı karşısında bir ikilem olarak durmaktadır. Bu sorun Tanzimattan beri sürmektedir; Tanzimat döneminden itibaren okullarda müsbet bilim dersleriyle geleneksel dinî içerikli derslerin programlarda yer alması, gençlerin bu derslerde öğrendikleri bazen çelişkili bilgilerin ve farklı öğretmen tutumlarının etkisiyle kafalarının alt üst olması Cumhuriyet yıllarına kadar devam etmiştir. Duygu ve düşünceleri çelişkiler içinde kalan gençler daha sonra bu çelişkileri toplum içine getirmişlerdir. Bugün de bu sorun tamamiyle çözülmüş değildir; lâik düşünce ile dinsel düşünce arasındaki mücadele kanyan bir yara gibi sürüp gitmektedir. Peki sonuçta ne olmaktadır? gençler tüm bu çelişkiler karşısında ya dine dayalı geleneksel ahlâkın tam inkârı, ya da ona sıkı sıkıya bağlanıp ötekinin reddi yoluna gitmekte veyahut bunlar arasında bir senteze ulaşma çabasına girmektedirler. Bu üç farklı ahlâk anlayışı sonuçta üç farklı gençlik tipini ortaya çıkarmıştır. Henüz belli bir yörüngeye oturamamış bulunan eğitim sistemimiz adetâ görüşleri birbirine tamamen zıt nesiller yetiştirmektedir. Aslında tüm bunların bilinçli bir yapı sergilediğini söylemek te güçtür. Yani, ne yeni bir dünya görüşü gerçekleştirilebilmiş, ne de geleneksel düşünüş akılcı bir sistem haline getirilebilmiştir. Ne de bunlar arasında bir uzlaşma yolu bulunabilmiştir. Deyim yerindeyse, 'arabesk' bir ahlâk anlayışı sistemci bir yapı kazanarak toplumsal dokuyu işleyegelmiştir. Sorun bir 'ur' gibi toplumun bencilğinde gelişmiştir.

Kısaca, kültür alanında, eğitim alanında, ekonomi ve siyaset alanlarında yapılan köklü değişimlere paralel olarak 'zihniyet değişimi' gerçekleştirilemediği için çıkmazlara girilmiştir. Batı'dan alınan demokrasi, özgürlük, özerklik, eşitlik, vb. kavramların eğitim sistemleri içerisinde yoğurularak beyinlere ve gönüllere kazınması gerçekteği anlaşılmamıştır. Bu kaypak zemin üzerinde inşa edilmeye çalışılan eğitimimiz, ekonomimiz, tekniğimiz sürekli sarsıntılardan kurtulamamıştır. Demokrasi sürekli sarsıntıya uğramış, laiklik anlayışı sürekli tartışma konusu yapılmış, sosyal adalet ve eşitlik ilkeleri yıpratılmıştır. Çünkü tüm bunlara yön verecek, destek verecek düşünsel bir temel, bir değerler alanı oluşturulamamıştır.

SONUÇ

Demokrasi özde bir değerler meselesi ise, ki öyle olduğunu iddia ediyorum, bu durumda Türkiye'nin demokrasi yolunda karşısına çıkan en büyük engel de bu noktada odaklanmaktadır. Türkiye hâlâ, Atatürk'ün

değişiyse, bünyesindeki köhnemiş fikirleri, önyargıları, hurafeleri söküp atamamıştır. Zihin özgürlüğünü yaygın olarak gerçekleştirememiştir. Toplumdaki mevcut yaşam anlayışı hâlâ geçmişin yazgıcı zihniyetinin egemenliği altındadır. Düşünsel yaşamın da dogmatizmin esaretinden kurtulmuş olduğunu söylemek güçtür. Bu aşılmadıkça demokrasinin işleyişi kuşkusuz sallantılı olacaktır ve olmaktadır. Öyleyse, Türkiye'nin en büyük sorunu demokrasinin ruh ve ilkelerini yeşertecek, yaşatacak bir eğitim sisteminin yerleştirilememiş olmasıdır. Türkiye'de siyasal değerleri yeni kuşaklara aktaran bazı sosyal yapıların, özellikle ailenin, genelde kendi içinde demokratik değil, otoriter değerleri yansıması bu konuda büyük bir engel oluşturmaktadır. Ve bunun da başlı başına bir eğitim sorunu olduğu açıktır. Bir diğer önemli engel, zihin özgürlüksüzlüğü' sorunudur. Bunun nedeni ise, temelde bir daha değiştirilmemek üzere kesin olarak belirlenmiş olan bir ahlâksal değerler sisteminin bulunmasıdır. Öyleyse, temel sorun geleneksel kültürde ve özellikle aile yapısında yatmaktadır. Öyleyse, temel sorun, Atatürk'ün gerçekleştirdiği yeni demokratik ortama uygun bir 'zihniyetin', zihni yapının inşası sorunu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun anahtarı da daha önce de vurguladığım gibi eğitimidir. Nasıl bir eğitim? sorusu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır, yanıtın da beraberinde getirerek; 'zihni özgürleştiren eğitim'; yetiştirilmiş insandan çok eğitilmiş insanı hedefleyen eğitim. Kimdir eğitilmiş insan? ne olmadığını belirterek irdelemeyi sürdürmek kanımca daha uygun olacaktır. Herhangi bir konuda bir beceri kazanmış kişiye genelde 'eğitilmiş' demiyoruz. Bir insanın 'eğitilmiş' olması için bir konuda beceri ya da ustalık kazanması yeterli değildir. En azından becerili olduğu alanda kuramsal bir bilgiye ulaşmış olması gerekir. Acaba bu da yeterli mi? böyle bir kişi olsa olsa 'iyi-bilgilendirilmiş' bir insan ya da 'bilgili insan' olur. 'Eğitilmiş' olmak şeylerin ilkeleri, niçinleri üzerinde durmayı ve bu niçinlerin, ilkelerin anlaşılması anlamaları gerektirir. Söz gelimi, Eski Yunan'da Spartalılar askerî açıdan ve ahlâksal yönden yetiştirilmişlerdi; nasıl savaşılabileceğini, doğru ve yanlışın ne olduğunu biliyorlardı. Belirli bir irfana sahiptiler. Ancak bunların askerî ya da ahlâk eğitimi almış olduklarını söyleyemeyiz. Çünkü tutum ve davranışlarının altında yatan ilkeleri anlamaları sağlanmamıştır. Sadece belirli düşünce ve davranış biçimlerini öğrenmişlerdi. Böylesi bir durum, yani, temel olan ilkeleri kavramamış olma öğrenilen kuralların akılsızca kullanımına yol açmaktadır; yeni, alışılmadık durumlarla karşılaşıldığında şaşkınlığa yol açmaktadır. Toplumsal, bilimsel, teknolojik gelişmelerin çok hızla bir şekilde gerçekleştiği çağımızda demokrasi pratiğini yaşamaya çalışan insanımızdaki şaşkınlığı acaba burada arayabilir

miyiz? ülkemizdeki demokrasi sorununu acaba daha önce sözünü ettiğimiz değerlerin anlaşılmasından çok öğrenilmiş olmasında ve eğitimin de bu yönde işletilmesinde arayabilir miyiz? ‘Eğitilmiş olma’ belli bir bilgiye sahip olmayı öngörür derken, salt bilgi kastedilmiyor; bu bilginin temelinde yatan ilkelerin de anlaşılması gerektiriyor. ‘Eğitilmiş insan’ derken daha çok, çok yönlü bir gelişmeyi belirtmekteyiz. Bir insanın ‘eğitilmiş’ bir kişi olarak nitelenebilmesi için sahip olduğu bilginin şeylere bakış tarzına yansımaları gerekmektedir. Yani, söz konusu bilginin hareketsiz değil, dinamik olması gerekir. Kısaca, söz konusu bilginin içselleştirilmiş, özümlemiş olması gerekir; özel bir konuda yetiştirilmiş teknik adamlar daha çok ‘talim’ edilmişlerdir. Oysa eğitilmiş insan, çok daha derinlemesine düşünülen, çok boyutlu bir yapıya sahiptir. İşin biçiminden çok özü ve anlamıyla ilgilidir. İşte eğitiminin bir yanlığı da kanımca burada yatıyor; eğitilmiş insanlar yerine talim edilmiş, yarım-aydın tipi denebilecek insanlar yetiştirilmektedir. Bu nedenledir ki, demokrasinin temel değerleri zihinlere ve gönüllere yerleştirilememektedir. Okullarda pragmatik amaçlar önemle vurgulanırken, ahlaki ve kültürel inançların geçerliği sorgulanmamaktadır; aksine, bunu en iyi şekilde yapmaya uygun disiplinlerin (Felsefe gibi) programlardan çıkarılması çalışmaları yapılmaktadır. Unutulmaktadır ki, fikir ve ruhça özgür, hakikat arayışına kendisini adanmış insan ancak ve ancak ‘liberal bir eğitim’le ortaya çıkabilir. Eğitimin yalnızca ‘el’e değil, kafa’ya ve gönül’e yönelmesi önem taşımaktadır. Bu nedenle program düzenlemesinde temel bilimlerin yanısıra Felsefe, Edebiyat, Sanat, kısaca liberal disiplinler (özgürleştirici disiplinler) dikkate alınması gereken alanlardır. Bu geniş kapsamlı eğitim, uzmanlaşma dallarını doğrudan ve dolaylı olarak besleyip zenginleştirerek ve onları temellendirecektir. Kuşkusuz eğitim daha önce de belirtildiği gibi yalnızca okul duvarları arasında gerçekleşen bir süreç değildir. Toplumun genel bir etkinliğidir; toplumdaki tüm kurumlar ve kişiler bu konuda sorumluluk taşımaktadırlar. Toplumsal dokunun her bir parçası eğitime katkıda bulunur ve sonuçta ‘zihinsel yapı’yı oluştururlar. Bu nedenle, gençlerimiz ciddi bir fikir ve ahlak eğitiminden geçirilirken, onların bu durumlarını korumak ve geliştirmek için ev ve toplum çevrelerinin de aynı anlayış düzeyine getirilmeleri gereği açıkça kazanmaktadır. Platon’un dediği gibi, “gençlerin içinde yetistikleri sağlıklı bir toplum yapısı tıpkı sağlığa zararlı bir otlakta her gün küçük dozlarla alınan ve özümlemiş bir sürü zehirli ot gibidir. Bunlar farkına varmaksızın kalbin derinliğinde dermansız zehir haline gelir.” Sık sık zehirlenen demokratik yaşamımız ancak ve ancak demokrasinin özünü oluşturan

değerlerin toplumda kök salmasıyla sağlıklı bir yapıya kavuşabilecektir. Kısaca, demokrasi ancak ve ancak onu oluşturan değerlerin biçimlendirdiği bir gelenek içinde yetişen kişilerce lâyıkiyle ve etkili bir şekilde bir yaşam biçimi haline getirilebilecektir. Türkiye'deki demokrasi sorununu da bu noktada odaklanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Bl. Fak. Yayını, Ankara 1985.
- Berkes, Niyazi. "Historical Background of Turkish Secularism", Richard N. Frye, ed., *Islam and the West*, p. 41-68, 1957.
- Bratchell, D.F. and Heald, Morrell (eds.). *The Aims and Organization of Liberal Studies*, Pergamon Press, 1966.
- Dâver, Bülent. "Secularism in Turkey", Review of the Faculty of Political Sciences, University of Ankara, volume: XLIII, January-June 1988, No. 1-2, pp. 29-40.
- Garforth, F.W. *Aims, Values and Education*, The Walkergate Press Ltd., 1985.
- Hirst, Paul H. "Liberal Education and The Nature of Knowledge"; In, Reginald D. Archambault (ed.) *Philosophical Analysis and Education*, Routledge and Kegan Paul, London 1972.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Talim ve Terbiye Dairesi Yayını, İstanbul 1970.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London 1965.
- Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press), 1962.
- Onulduran, Ersin. *Political Development and Political Parties in Turkey*, University of Ankara Faculty of Political Science Publication, No. 370, Ankara 1974.
- Özbudun, Ergun. "Demokrasi Eğitimi ve Demokratik Rejim", Nato Savunma ve Eğitim Yöneleri Sempozyumu, 5-6 Ocak 1984, Ank. Ün. Eğitim Bl. Fak. Yayını, No. 133, Ankara, s. 99-103.
- Park, Joe (ed.). *Selected Readings in the Philosophy of Education*, The Macmillan Company, New York 1968.
- Peters, R.S. *Ethics and Education*, Allen and U. Ltd., London, 1966.
- . "Freedom and the development of the free man", In, James F. Doyle (ed.) *Educational Judgements, Papers in the Philosophy of Education*, Routledge and Kegan Paul Ltd., London 1973, pp. 119-142.
- . (ed.) *The Concept of Education*, Routledge and Kegan Paul, London 1967.
- Sinanoglu, Suat. *Türk Hümanizmi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980.
- Tsus, Harold H. *Living Issues in Philosophy*, American Book Company, New York 1964.
- Unat, Nermin Abadan. "Legitimacy, Participation and Restricted Pluralism: the 1987 Elections in Turkey", Review of the Faculty of the Faculty of Political Sciences, University of Ankara, Turkey, Volume: XLIV, January-June 1989, No. 1-2, pp. 17-38.